

## ОПАНАС БЕЖКОВИЧ: ПОВЕРНЕННЯ З МИНУЛОГО (до 125-ліття від дня народження вченого)

Денис Чернієнко

УДК 39(477)(092)

В історії української етнографії є ще чимало неопублікованих унікальних досліджень. Це пов'язано з тим, що за ідеологічних умов радянських часів далеко не всі наукові праці були надруковані у вигляді монографій, книг, збірників тощо. Багато матеріалів, здавалося б назавжди, залишалося в особистих, інститутських, відомчих архівах, на депонентах. На жаль, не оминула така доля і Опанаса Семеновича Бежковича, інтерес до наукової спадщини якого помітно зріс упродовж останніх років, що переконливо підтверджується низкою змістовних публікацій, у тому числі в нових номерах журналу «Народна творчість та етнологія» [4; 5; 9].

Нині потроху публікують невидані раніше твори, що становлять наукову цінність, а також серйозному перегляду піддається біографія вченого, яка тривалий час уважалася завершеною. Завдяки пошуку кубанських колег<sup>1</sup> нещодавно було встановлено, що його справжнє ім'я — Опанас Бежко; що він народився на два роки раніше (1890), ніж зазначено в усіх офіційних довідниках; у козацькій, а не селянській родині; у станиці Нововеличківській, а не в Єкатеринодарі (Краснодарі); що майбутній учений не був сільським учителем, а служив пластуном і офіцером у Російській імператорській армії, а від 1918 року — у Добровольчій армії, був начальником піших розвідників, брав участь у значній кількості битв, мав поранення та бойові нагороди [2].

За радянських часів події «кубанського періоду» його життя в автобіографії та всіх особистих документах були за необхідністю «підчищені». Про справжні причини змін своєї біографії О. Бежковичем можна лише здогадуватися. Цілковито очевидно, що такий «послужний список» був у край небезпечним для подальшого

життя й кар'єри колишнього царського офіцера. Очевидно, ці виправлення зроблені наприкінці Громадянської війни перед вступом О. Бежковича 1922 року до Петроградського університету, де були потрібні вже бездоганні документи. Історія з біографією дозволяє краще зрозуміти багато життєвих обставин та мотиви професійної діяльності вченого в той важкий час. Утім, така передбачливість все ж таки не вберегла О. Бежковича від арешту, перебування в таборі, а згодом фактично багатолітнього негласного заслання в Середній Азії.

Ще в середині 1990-х років помітною подією в молодій російській історіографії пострадянського періоду стала книга «Дело славыстов» [3], присвячена історії так званої справи «Російської національної партії» — нібито контрреволюційної організації російських та українських націоналістів, яких було звинувачено в тому, що, працюючи в установах Академії наук, інститутах і музеях, вони начебто провадили широку шкідницьку роботу зі зриву наукових досліджень і оборонних замовлень, а також, використовуючи легальні можливості наукової і культурно-масової роботи, проводили націоналістичну пропаганду.

Справу було сфабриковано секретно-політичним відділом ОДПУ у вересні 1933 року, арешти тривали до лютого 1934 року в Москві, Ленінграді, Харкові, Краснодарі та інших містах [3, с. 3–4]. Жертвами цієї «справи» стали десятки відомих учених і фахівців з різних галузей, переважно гуманітарного напрямку — історики, філологи, музейники, краєзнавці, навіть лікарі та агрономи. Це була одна з форм боротьби нової влади проти старого режиму в роки «культурної революції» в СРСР з метою залякування та приниження людей — носіїв іншої системи цінностей. Не менш ніж третину

всіх засуджених було знищено у в'язницях або таборах. Лише деякі пізніше змогли повернутися до роботи, але вже зовсім за інших умов.

Завдяки закритим раніше архівам дослідникам вдалося встановити майже всі подробиці страшного процесу. О. Бежковича — у той час співробітника Інституту народів Півночі — було заарештовано 29 листопада 1933 року [3, с. 43] через те, що він відвідував засідання Українського наукового товариства<sup>2</sup> і був добре знайомий з іншими учасниками процесу. За ленинградською частиною «Справи славистів» загалом було арештовано 37 осіб, з них 35 засуджено до термінів від 3 до 10 років (з них лише 11 померли своєю смертю вже в післясталінську добу [3, с. 86]). Вирок Особливої наради при Колегії ОДПУ О. Бежковичу було оголошено 2 квітня 1934 року. У складі групи з 9 осіб він отримав три роки виправно-трудового табору в Караганді, куди його було незабаром етаповано. Важливо зазначити, що О. Бежкович був у числі 11 з 35 засуджених, які не визнали себе винними [3, с. 182, 192].

Звільнений достроково 14 травня 1936 року О. Бежкович жив і працював у Нальчику, Самарканді, Ташкенті та інших містах Середньої Азії, і зміг повернутися в Ленінград лише 1948 року. До того часу зі складу Російського музею вже виділився Державний музей етнографії народів СРСР (далі — ДМЕН, нині — Російський етнографічний музей, РЕМ), де О. Бежкович як науковий співробітник отримав можливість знову звернутися до своєї головної теми — вивчення матеріальної культури українців. Реабілітовано вченого було секретним Визначенням Військового трибуналу Ленінградського військового округу 28 листопада 1956 року через відсутність складу злочину. Трибунал встановив, що об'єктивних доказів провини зазначених осіб не малося, а саму справу було сфальсифіковано шляхом вимагання особистих зізнань заарештованих і обмови ні в чому не винних людей.

Проте й надалі у, здавалося б, тихій музейній роботі на О. Бежковича чекали певні

професійні труднощі. Очевидно, учений з минулим бойового офіцера був людиною прямою, відвертою, яка не терпіла відкритої брехні, необгрунтованої критики і наговорів, жорсткою і принциповою у відстоюванні власних поглядів. Як свідчать деякі документи його особової справи у ДМЕН<sup>3</sup>, він неодноразово отримував догани за незгоду з позицією керівництва щодо певних робочих моментів.

Особливо важко для О. Бежковича наприкінці 1950-х років тривало затвердження тематико-експозиційного плану музейної виставки «Українці» [8]. Серед головних зауважень до плану експозиції зазначено: не загострено увагу на єдності походження всіх східнослов'янських народів; неможливо показувати окрему «Україну» раніше XV ст., бо її не існувало; український народ ніби презентується занадто ідеалістично; слабко визначена роль робочого класу, порівняно із селянством та багатоманітним іншим. О. Бежковичу з неабиякими труднощами вдавалося доводити правильність свого бачення й необхідність збереження оригінального задуму експозиції. Наприклад, відповідаючи на питання одного з колег, чому план виконано не так, як подаєно в росіян, О. Бежкович зауважив, що «вводная часть отличается от русского плана, потому что история украинского народа отличается от истории других народов» \* [8, л. 3]. У підсумку, згідно з генеральним планом розвитку Музею (1956), експозицію «Українці. Кінець XIX — початок XX ст.» було відкрито із запізненням майже на два роки — у 1960 році (О. Бежкович тоді обіймав посаду завідувача відділу України та Білорусії).

Досить упевнено можливо передбачити, що біографія О. Бежковича містить ще чимало цікавих сторінок і гідна окремого вивчення. Також потребує продовження ознайомлення з його багатоманітною науковою спадщиною, методологічними підходами, принципами дослідницької та музеєзнавчої діяльності.

\* Тут і далі по тексті цитати подаються мовою оригіналу.

\* \* \*

У зв'язку з появою нових біографічних даних необхідно зазначити, що поточний 2015 рік — це рік 125-ліття від дня народження етнографа і музеолога О. Бежковича. До ювілейної дати з'явилася чудова можливість реалізувати дуже цікавий і важливий з погляду сучасної історичної науки видавничий проект — підготувати до публікації монографію О. Бежковича «Землеробські знаряддя і праця українців (XVIII — перша половина XX ст.)», а також низку етнографічних статей.

Як свідчить наукова біографія О. Бежковича, тема землеробства завжди цікавила його, ще від перших експедицій на Північному Кавказі в 1920-х роках, тобто ще у студентській період. Тому не дивно, що саме ця проблематика склала основу його монографії — можна сказати, головної праці всього життя. Найактивніше матеріали для книги збиралися, головню, у 1950-х роках, під час роботи О. Бежковича у ДМЕН на посадах наукового співробітника та завідувача відділу, а також у першій половині 1960-х років. Відтоді з'явилися можливості для регулярних подорожей у різні області України та Білорусі. А широкий порівняльний матеріал було зібрано ще раніше, під час перебування й вивчення культури українських переселенців на Кавказі, Південному Уралі, у Середній Азії.

До 1965 року О. Бежкович оформив свої попередні напрацювання в перший варіант рукопису, який тоді мав назву «Техника земледелия на Украине с древних времен до середины XX века»<sup>4</sup>, своєрідний прообраз майбутньої монографії. У вступі автор пише: «Нам представляется, что настало время создать книгу, которая бы дала картину истории развития техники земледелия на территории Украины примерно за пять тысяч лет. И это несмотря на то, что фактических данных для выполнения этой работы еще мало накопилось <...> Эта работа должна дать представление и об этапах развития и совершенствования орудий земледельческого труда. Изучая археологические находки на терри-



Опанас Бежкович.  
Світлина з особистого архіву  
Костянтина Бежковича

тории СССР, приходишь к глубокому убеждению, что Поднепровье было колыбелью земледелия для Восточной Европы. Поэтому работа над историей техники земледелия на территории Украины имеет значение, далеко выходящее за границы этой страны. Отсюда, с берегов Днепра, земледелие распространилось на север, в бассейны Немана, Западной Двины, Волхова, Оки и Волги» [7]. Слід зауважити, що в структуру цього рукопису спочатку було покладено хронологічний підхід з виокремленням низки історичних періодів. Згодом в останньому варіанті такий принцип автор змінив на типологічний — розгляд окремих знарядь і видів сільськогосподарських робіт.

Враховуючи такі особисті якості О. Бежковича-дослідника, як ретельність, скрупульозність, увага до дрібних деталей, прагнення до

постійного розширення джерельної та історіографічної бази, робота над книгою тривала щонайменше протягом наступних десяти років. До 1975 року було підготовлено новий варіант рукопису, який уже отримав свою остаточну назву. З невідомих причин до друку монографія не дійшла. Можливо, сам автор мав намір ще продовжувати роботу з текстом або свою роль відіграв той факт, що О. Бежкович уже багато часу не працював у ДМЕН, перебуваючи на пенсії, або ж і досі мали вплив деякі попередні наукові розбіжності.

За допомогою щодо друку своєї праці О. Бежкович звернувся насамперед до провідного наукового центру за своїм профілем — Ленінградської частини Інституту етнографії ім. М. М. Міклухо-Маклая (нині — Музей антропології та етнології РАН / Кунсткамера). З невідомих причин друк не відбувся. Того самого 1975 року це питання розглядалося на засіданнях вченої ради Інституту, де було схвалено рішення про клопотання перед ВІНІТІ<sup>5</sup> щодо прийняття рукопису, обсягом 13 авторських аркушів з 53 ілюстраціями (малюнки і світліни), на депонування.

До літа 1975 року на майбутню книгу надійшли рецензії від низки провідних учених, у тому числі відомого етнографа Н. Гаген-Торн<sup>6</sup>. У своєму відгуку вона зазначила, що «представленный труд — итог многих лет научной работы <...> но полностью весь материал так и не был опубликован. Особенно важна его историографическая часть: здесь тщательно собрана и классифицирована литература по земледельческим орудиям, представлен уникально подобранный иллюстративный материал: чертежи, карты распространения типов орудий, фотоснимки. По существу, это труд целой жизни человека, отразивший мысли, знания, любовь ученого к своему народу и его материальной культуре. Работу эту необходимо сохранить как индивидуальный авторский труд <...> он отражает творческий процесс ученого. Надо хранить его так, чтобы о нем знали и к нему имели доступ все, интересующиеся историей

материальной культуры восточных славян, исследователи».

Як було вирішено питання з ВІНІТІ — невідомо, найімовірніше, негативно. За свідченням сина О. Бежковича — Костянтина Опанасовича<sup>7</sup>, уже за кілька років після смерті вченого, у 1984 році, його дружина Т. Добротіна передала частину матеріалів сімейного архіву, серед яких і монографія, знову до фондів Кунсткамери. Нині там зберігаються два примірники рукопису (машинопис — хто його робив також невідомо) з деякими редакторськими стилістичними виправленнями (чи відомі вони були самому О. Бежковичу?), а також тематичні конверти, що містять ілюстрації із землеробської тематики по різних регіонах СРСР, у тому числі окремих конверт з фото й малюнками (загалом 53), які були спеціально відібрані для монографії. Кілька альбомів з наочним матеріалом досі містяться в особистому архіві К. Бежковича, але вони ідентичні варіантам у Кунсткамері (виникає питання — скільки варіантів рукопису взагалі існувало?).

Вірогідно, бажаючи надійніше зберегти справу свого життя або, мабуть, усе ще сподіваючись на видання книги, приблизно в той самий час (середина 1970-х рр.) О. Бежкович привіз (передав?) значну частину свого архіву в Україну, в Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР [1]. Рукопис монографії зберігався у відділі етнографії до середини 1990-х років, коли його було передано для наукової роботи відомому російському етнографу-україністу В. Бабенку, який планував передрук творчої спадщини О. Бежковича, був знайомий з родиною вченого, ще раніше одержав особисто від К. Бежковича чималу частину записів та ілюстрацій. Однак ця робота з низки причин відкладалася. Важливо зазначити, що уфимський (київський) варіант рукопису має доповнення, які відсутні в примірниках Кунсткамери (виділено додаткові заголовки, децю розширено текст,



Редакційний колектив видання «Вибраних творів» О. Бежковича сподівається, що монографія «Землеробські знаряддя і праця українців (XVIII – перша половина XX ст.)», з одного

боку, закріє певну лакуну у вивченні матеріальної культури українців, а з другого, – покаже перспективність і значимість подальших пошуків та досліджень у галузі історії української етнографії.

<sup>1</sup> Висловлюємо вдячність за пошук нових джерел з біографії О. Бежковича істориком-архівісту Сергію Самовтору, філологу-українознавцю, професору Віктору Чумаченку.

<sup>2</sup> Ленінградське товариство дослідників української історії, письменства та мови (від 1921 р. до початку 1930-х рр.), заснованик та голова – літературознавець, фольклорист, мовознавець, академік В. Перетц (1870–1935).

<sup>3</sup> Роботу з обробки вказаних архівних джерел та пошуку наочних матеріалів для майбутнього видання проведено співробітниками відділу етнографії народів Білорусі, України та Молдавії РЕМ Валентиною Гавришиною, Олегом Лисенком.

<sup>4</sup> Деякі матеріали та нариси до рукопису зберігаються у відділі етнографії народів Білорусі, України та Молдавії РЕМ.

<sup>5</sup> Всесоюзний інститут наукової і технічної інформації АН СРСР, заснований 1952 року.

<sup>6</sup> Гаген-Торн Ніна Іванівна (1900–1986) – етнограф, історик, кандидат історичних наук; працювала в Ленінградському відділенні Інституту етнографії ім. М. М. Міклухо-Маклая АН СРСР (1955–1977), досліджувала культуру, фольклор і етнографію народів Поволжя.

<sup>7</sup> Особиста бесіда співробітників РЕМ В. Гавришиної, О. Лисенка з К. Бежковичем (11.12.2014 р.).

<sup>8</sup> До роботи з текстами О. Бежковича долучився гурт уфимських українознавців: В. Бабенко, М. Пилипак, Ю. Сіренко, Д. Чернієнко, І. Чернієнко.

1. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – АНФРФ ІМФЕ), ф. 51.

2. Государственный архив Краснодарского края, ф. 396, оп. 5, д. 349, д. 614; ф. 470, оп. 2; ф. 472, оп. 1, д. 22 и др.

3. Ашинин Ф. Д., Алпатов В. М. «Дело славистов»: 30-е годы. – Москва: Наследие, 1994. – 286 с.

4. Бежкович А. К вопросу заселения Кубани и современный этнический состав края // Народна творчість та етнологія. – 2015. – № 2. – С. 75–92.

5. Бежкович А. Современный этнический состав Краснодарского края // Народна творчість та етнологія. – 2015. – № 3. – С. 52–62.

6. Бежкович А. С. Связанные с земледельческим культом поверья и обряды у народов Башкирии // АНФРФ ІМФЕ, ф. 51, од. зб. 48, арк. 1–22.

7. Бежкович А. С. Техника земледелия на Украине с древнейших времен до середины XX века // Архивные фонды Отдела этнографии народов Белоруссии, Украины и Молдавии РЭМ. Рукопись. Б. н.

8. Протокол № 1 заседания Ученого совета ГМЭН СССР от 19 февраля 1957 г. // Российский этнографический музей. Отдел этнографии народов Белоруссии, Украины, Молдавии, ф. 2, оп. 3, д. 6. Личное дело А. С. Бежковича, 10 л.

9. Скрипник Г. Народознавчі дослідження Опанаса Бежковича – вченого з Кубані // Народна творчість та етнологія. – 2015. – № 2. – С. 53–74.